

УДК 159:343.148:343.541

Литвиненко Інна Володимирівна – молодший науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ

Litvinenko Inna – junior scientific fellow of the scientific and research work Department of the National Academy of Internal Affairs

ПСИХОЛОГІЧНА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ СЕРІЙНИХ СЕКСУАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ

PSYCHOLOGICAL AND CRIMINAL PROCEDURAL CHARACTERISTICS OF INVESTIGATION THE SERIAL SEXUAL OFFENSES

Розглянуто психологічну та кримінально-процесуальну характеристики розслідування серійних сексуальних злочинів. Здійснено аналіз організаційних і тактичних прийомів слідчих (розушуківих) дій, які використовують під час розслідування цього виду злочинів.

Ключові слова: сексуальні злочини; нетрадиційні методи; судово-психологічна експертиза; тактичний прийом.

Рассмотрена психологическая и уголовно-процессуальная характеристики расследования серийных сексуальных преступлений. Проанализированы организационные и тактические приемы следственных (розыскных) действий, которые используются во время расследования этого вида преступлений.

Ключевые слова: сексуальные преступления; нетрадиционные методы; судебно-психологическая экспертиза; тактический прием.

The article provided psychological and criminal procedural characteristics investigation of serial sexual crimes. Analyzed the organizational and tactical investigation actions used during the investigation this type of crime.

The process of investigation of serial sexual crimes characterized by certain features, one of which is the time factor. A person can commit several crimes in a few hours, days, or weeks, so the fast interaction of investigators in collaboration with other operative bodies in the beginning of identifying and documenting the necessary evidence helps to find more evidence.

It should be noted that the disclosure of the serial sexual offenses is a compound psychological process because of the victims, which are children, young girls who actually suffered physical pain and mental trauma, and sometimes, unfortunately, they even were killed. Therefore, the practical work of investigators and operative employees needs an endurance, a basic psychology knowledge, the self-control methods, a pedagogy and a forensic medicine.

The evaluation of proposals and recommendations on the use in criminal proceedings so-called unconventional methods and means of obtaining information (polygraph test, using of hypnosis) is sufficiently actual during the investigation of serial sexual abuse. In particular, the possibilities of using a polygraph for the investigation of serial sexual crimes and developing a psychological and forensic portrait of a serial sex offender, the psychological techniques to activate the memory of the victims and witnesses, are topical.

The use of science and technology for the collection and examination of evidence is a main road in the improving of investigative activities. However, for use in criminal proceedings any advances in science can not be recommended, but only that one which meets the requirements of the criminal procedural law and, above all, in terms of ensuring the rights and freedoms of man and citizen.

Keywords: sex offenders; non-traditional methods; of forensic psychological examination; tactic.

Останнім часом дедалі частіше привертає увагу як науковців, так і практиків питання щодо розслідування серійних сексуальних злочинів.

Термін «серійні злочини» міцно закріпився в слідчій та оперативно-розшуковій практиці. Його використовують у слідчій практиці, оперативно-службовій документації, а також у наукових, навчально-методичних матеріалах і засобах масової інформації. Водночас поняття «серійні сексуальні злочини» нині залишається невизначеним.

Однією з особливостей серійних сексуальних злочинів є неможливість швидкого та однозначного встановлення того, що серію злочинів учинено однією й тією самою особою або групою осіб. Розслідування цих злочинів, як й інших, розпочинається з моменту внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а подальше розслідування відбувається із залученням спеціалістів та експертів, які володіють спеціальними знаннями з різних галузей наук, зокрема психології, хімії, одорології, медицини та ін.

Процес розслідування таких злочинів має певні особливості, однією з яких є фактор часу. Адже кілька злочинів особа може вчинити протягом декількох годин, діб, тижнів. Тому чим швидше слідчі спільно з іншими оперативними службами почнуть виявляти й документувати необхідні фактичні дані, тим більше доказів вони зможуть зібрати.

Головна увага слідчих органів внутрішніх справ зосереджена на своєчасному та дієвому реагуванні на заяви й повідомлення про злочини, підвищенні ефективності слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій.

Аналіз наукової літератури свідчить, що окремі питання серійних сексуальних злочинів досліджено в працях О. В. Александренко, В. П. Бахіна, В. С. Виноградова, Н. С. Карпова, П. Т. Скорчена, Т. П. Матюшкова, В. О. Малярова, О. А. Назарова та ін.

Найбільше помилок слідчі допускають під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як огляд місця події, про що свідчать численні факти, наведені в наукових публікаціях [1]. Після проведення огляду місця події члени слідчо-оперативної групи на підставі аналізу зібраних речових доказів висувають версії, які в подальшому опрацьовують і перевіряють.

Діяльність щодо розкриття серійних сексуальних злочинів – це складний психологічний процес, оскільки серед потерпілих є

діти, молоді дівчата, які фактично зазнали фізичного болю й психічних травм, а інколи, на жаль, навіть утратили життя. Тому практична робота слідчих та оперативних працівників потребує витримки, володіння знаннями з основ загальної психології, педагогіки, судової медицини, а також методами самоконтролю.

Для правильного оцінювання й використання показань допитуваних особливо важливе значення має врахування умов сприйняття подій, що цікавлять слідство. У процесі розслідування досить часто особи, які є учасниками або очевидцями однієї й тієї самої події по-різному відтворюють її обставини. Нерідко це можна пояснити позицією, яку займає допитуваний, колом його інтересів і намірів. У інших випадках це може бути пов'язано з особливостями сприйняття, зберігання в пам'яті й відтворенням отриманої інформації різними людьми [2, с. 31].

Сьогодні, коли давання неправдивих показань і відмова (пряма чи завуальована – «Не знаю, не пригадую») стали досить популярними явищами, уміння слідчого розрізняти брехню та наслідки неточного сприйняття набувають важливого значення. Аналіз слідчо-судової практики свідчить, що дуже рідко в таких випадках у протоколах допиту наявне уточнення умов сприйняття й питання типу: «Чим пояснюється неправдивість Ваших показань?» або «Чому Ви даєте брехливі показання?» Це свідчить про односторонність підходу слідчого до оцінювання показань, недостатню підготовленість у галузі судової психології, невміння використати її положення під час підготування та проведення допиту.

Отже, необхідно більше приділяти уваги під час підготовки та перепідготовки слідчих питанням судової психології, що є підґрунтям не лише усвідомлення закономірностей сприйняття, зберігання в пам'яті й відтворення інформації, а й практики розслідування серійних сексуальних злочинів, її конкретних тактичних прийомів.

З огляду на це, можна констатувати, що на сьогодні вкрай недостатньо використовуються можливості судово-психологічної експертизи, що дають змогу вирішувати питання про здатність або нездатність правильно сприймати конкретні обставини справи, а також оцінки співвідношення характеру й функцій технічних пристосувань із реальними фізіологічними та

психічними можливостями людини, що є особливо актуальним на сучасному етапі розвитку науки й техніки.

Особливо важливого значення набуває вдосконалення допиту, забезпечення об'єктивності одержаної інформації, урахування закономірностей різноманітних сторін формування й відтворення даних, які використовують під час розслідування злочинів.

Вибірковість пам'яті та її «згасання» – це тільки одна із закономірностей сприйняття й збереження в пам'яті людини сприйнятого. Інша виявляється в тому, що процес зникнення з пам'яті сприйнятого не протікає в низхідному напрямку, а виглядає на графіку у вигляді сплесків і спадань (збільшення та зменшення обсягу сприйнятого, яке людина може відтворити). На особливість протікання цього процесу впливають різноманітні фактори – рівень пам'яті, ставлення до сприйнятого тощо.

Тому слід ураховувати, що потерпілий, який постраждав від злочину на сексуальному ґрунті, може більш детально згадати про обставини вчинення злочину лише через декілька днів (зазвичай п'ять – сім) відтворити повну картину події (обставини, прикмети злочинця тощо), ніж відразу після вчиненого відносно нього злочину. У цьому разі все пояснюється досить просто. Перебуваючи під впливом події (страх, хвилювання, переживання, фізичні та психічні страждання), потерпілому важко згадати певні деталі злочину, а заспокоївшись, він може відтворити їх точніше.

Зазначений приклад свідчить про те, що процесу сприйняття й збереження в пам'яті отриманої інформації властивий одночасний вияв комплексу різноманітних закономірностей, що нерідко суперечать одна одній. Отже, тільки всебічне й повне їх урахування дає змогу діяти не абстрактно, а конкретно, відповідно до об'єктивного характеру будь-якого явища, зокрема процесу отримання інформації під час проведення допиту.

Приховування та перекручування інформації, до яких вдається особа, зумовлює необхідність вияву активності й поступальності слідчого під час допиту, докладання зусиль для того, щоб він не був суто статистом. З огляду на це, постає

питання щодо міри активності слідчого, який повинен повноцінно використати всі наявні процесуальні й тактичні засоби для спонукання допитуваного до давання об'єктивних показань, продемонструвати безперспективність протидії органам досудового розслідування.

Тому під час розслідування серійних сексуальних злочинів особливої актуальності набуває оцінювання пропозицій і рекомендацій про використання в кримінальному судочинстві так званих нетрадиційних методів і засобів отримання інформації (перевірка на поліграфі, використання гіпнозу). Зокрема, ідеться про можливість використання поліграфа для розслідування серійних злочинів на сексуальному ґрунті, розроблення психолого-криміналістичного портрета серійного сексуального злочинця, використання психологічних прийомів для активізації пам'яті потерпілих та свідків.

Спектр нетрадиційних методів криміналістики доповнюють такі види, як фоноскопія (дослідження, що ґрунтується на вивченні особливостей мовного апарата людини), голографія (метод отримання інформації полів світла), кинесика (отримання невербальної інформації про людину через зразки її поведінки) [3, с. 248–250].

Слідчим та оперативним працівникам слід активніше залучати спеціалістів для перевірки підозрюваних у вчиненні серійних сексуальних злочинів із застосуванням поліграфа. За результатами таких опитувань складають експертний висновок, у якому зазначають результати дослідження. Він не є доказом у кримінальному судочинстві, однак його можуть брати до уваги учасники кримінального процесу під час оцінювання інших доказів.

Часто перевірка на поліграфі використовується не в інтересах отримання судових доказів для прийняття рішення в справі, а для допомоги слідчому у виборі більш прийнятної й обґрунтованої напрямку роботи. Отже, отримані дані психофізіологічного методу правоохоронні органи використовують як орієнтуючу криміналістичну інформацію, а не для забезпечення доказової бази в кримінальному провадженні [4, с. 183].

Крім цього, інноваційною в кримінальній процесуальній діяльності правоохоронних органів є можливість проведення судово-психологічної експертизи підозрюваного (обвинуваченого) з використанням поліграфа.

У вітчизняній літературі ставлення до застосування поліграфа діаметрально протилежні: одні вчені – категорично проти, оскільки «такі прийоми в судочинстві суперечать елементарним нормам і принижують людську гідність тих, кого випробовують», інші – уважають використання поліграфа необхідним і доцільним. Зауважимо, що на поліграфі не здійснюють перевірку показань дітей, які є потерпілими в кримінальному провадженні, оскільки існують інші методики діагностування їх показань.

Перші сигнали про осіб, які становлять оперативний інтерес, стосовно вчинення серійного злочину, підлягають ретельній перевірці, під час якої визначають місцезнаходження цієї особи, її дані, судимості, зв'язки, характер поведінки.

Особливо важливого значення нині набуває раціональне використання спеціальних знань під час розслідування кримінального провадження цієї категорії.

Слідчий, звісно, очікує показань від допитуваного, але якими вони будуть на початковому етапі – залежить від допитуваного. Після цього в слідчого є право й обов'язок оцінити наявні показання й зробити висновок про їх об'єктивність як на основі співставлення з іншими даними, які вже є, так і шляхом аналізу їх логічного й фізичного характеру. А в разі встановлення їх необ'єктивності, неправдивості – слідчий також має право й обов'язок ужити необхідних законних заходів для з'ясування причин цього та отримання об'єктивних даних, тобто розкриття характеру обставин події, яку розслідують, та іншої отриманої інформації.

У тактичному аспекті стосовно психологічного впливу слідчого на учасників кримінального судочинства визначальною є рефлексія, тобто вміння прорахувати наперед можливі кроки опонента й завчасно підготуватися до «їх відбиття», а також здатність передати йому інформацію «для того, щоб він прийняв рішення», на яке очікує слідчий.

Слідчий повинен «грати» не тільки тоді, коли повідомляє яку-небудь інформацію в межах тактичного прийому, який проводить, а й тоді, коли він повинен приховати радість від отриманого результату чи засмучення від невдачі. Водночас він повинен пам'ятати, що якщо прийом буде проведено невміло, якщо допитуваний відчує нещирість «гри» слідчого, – усе це зашкодить установленню контакту.

Головні прийоми цієї групи – демонстрування «психологічних реагентів», створення уявлення поінформованості слідчого, розкриття можливостей використання досягнень науки, формування уявлення про позицію інших осіб. Застосовуючи всі ці прийоми, слідчий не стверджує того, чого не знає, не повідомляє цього, а надає можливість допитуваному зробити помилковий висновок про більший обсяг інформованості слідчого на підставі частини даних, які він використовує. Близький до цього прийому за змістом прийом створення враження про позицію інших учасників процесу. Тут також правомірність наявна тільки тоді, коли особа «підводить до висновку» про те, чого слідчий їй не повідомляє, через те, що інакше явно буде прямиий обман.

Під час прийняття рішення про використання будь-якого тактичного прийому повинні бути спрогнозовані й оцінені ті наслідки, до яких це може призвести. Тому, крім відсутності обману чи свободи вибору, слідчий повинен дотримуватися й нерозголошення інтимних обставин учинення злочину, які стали відомі під час розслідування.

Так, у разі виявлення гнилісних змін, спотворених або скелетованих тіл жертв унаслідок учинення серійних сексуальних злочинів, коли встановлення їх ідентифікаційних ознак на місці події значно ускладнене або неможливе, до участі в проведенні зазначеної слідчої дії поряд із судовим медиком необхідно залучати спеціаліста в галузі медичної криміналістики (медика-криміналіста). Медик-криміналіст на місці події здійснює дактископіювання та впізнавальну фотозйомку невпізнаних трупів; надає допомогу слідчому щодо заповнення впізнавальної картки на невпізнаний труп; організує збір і підготування необхідних матеріалів для направлення на дослідження черепа трупа з метою встановлення зажиттєвого вигляду загиблого. Цю роботу виконують відповідно до загальних правил огляду трупа на місці його виявлення.

Серед учених і практиків існує думка, згідно з якою під час розслідування серійних сексуальних злочинів до огляду слід залучати експерта-біолога, якому доручають пошук слідів крові, інших об'єктів біологічного походження, залишених після статевого акту (замитих, стертих або знищених іншим способом).

Зазвичай така ситуація виникає під час повторного проведення огляду або коли злочин виявлено через значний проміжок часу після його вчинення. У разі розслідування серійних сексуальних убивств таку позицію може бути враховано лише частково. Уважаємо, що участь спеціаліста-біолога обов'язкова у всіх випадках проведення оглядів місць події, як першопочаткових, так і додаткових та повторних, незалежно від часу, що минув із моменту вчинення злочину.

Наступним учасником слідчих дій під час розслідування серійних сексуальних злочинів повинен бути спеціаліст, який має навички роботи з мікрооб'єктами. Наприклад, участь спеціаліста-мікролога вже в огляді місця події дасть змогу не лише виявити мікрооб'єкти, а й отримати орієнтуючу інформацію про природу знайденої речовини, джерела її походження, що в подальшому допоможе висунути додаткові версії та опрацювати їх.

Різноманітність слідчої інформації на місцях учинення серійних сексуальних злочинів зумовлює необхідність участі в цій слідчій дії кінолога із собакою. Залучення такого спеціаліста для пошуку запахових слідів, пов'язаних із подією злочину, надає суттєву допомогу під час розслідування злочину.

Особливо важливим під час проведення слідчих (розшукових) дій є залучення фахівця в галузі психології, здатного оптимізувати процес розслідування серійних сексуальних злочинів [5, с. 11].

Так, згідно з результатами психолого-кримінологічних досліджень матеріалів кримінальних проваджень, на підставі запиту слідчого можна скласти психологічний портрет імовірного серійного злочинця, що оформлюють як експертний висновок і долучають до матеріалів кримінального провадження. В експертному висновку слідчому та оперативним працівникам надають практичні рекомендації щодо особливостей соціальної поведінки серійного злочинця й можливих шляхів його подальшої поведінки.

У межах судово-психологічної експертизи може бути:

- 1) складено пошуковий психологічний портрет імовірного злочинця;
- 2) відтворено психологічний профіль;
- 4) визначено психотип злочинця;
- 5) надано практичні рекомендації щодо особливостей поведінки, зовнішніх рис, рис характеру й індивідуально-психологічних рис особи злочинця.

Окрім цього, психологічну експертизу призначають під час розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи відносно неповнолітніх потерпілих, свідків і підозрюваних, які не страждають на психічні захворювання та не перебувають на психіатричному обліку. Ця експертиза спрямована на встановлення особливостей психологічного стану потерпілих, змін у їх емоційній і соціальній сферах, залежності характеру викладення показань від психологічних особливостей (підвищеної схильності до фантазування, сприйнятливості до навіювання тощо), вирішення інших питань. Психологічна експертиза може бути частиною комплексного медико-психологічного дослідження під час вирішення питання стосовно встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальному провадженні щодо злочинів, передбачених ст. 155 Кримінального кодексу України (це пов'язано з тим, що для досягнення статевої зрілості мають бути не лише достатньо розвинені дітородні функції, а й сформовані відповідно до фізичного розвитку психічні структури особистості) [6].

Залучення спеціалістів з інших галузей знань залежить від особливостей слідової картини вчиненого злочину, власне місця події, що безпосередньо впливають на вибір того чи іншого спеціаліста.

Використання досягнень науки й техніки для збирання та дослідження доказів є пріоритетним шляхом удосконалення слідчої діяльності. Однак для використання в кримінальному судочинстві може бути рекомендовано не будь-яке досягнення науки, а лише те з них, що відповідає вимогам кримінального процесуального закону, зокрема відносно забезпечення прав, свобод людини та громадянина.

Отже, для використання у сфері боротьби зі злочинністю можуть бути придатні лише ті досягнення науки й техніки, стосовно яких немає ані найменших сумнівів у науковому, етичному та правовому аспектах застосування.

Таким чином, одним із головних напрямів удосконалення слідчої діяльності, зокрема забезпечення результативності та якості допиту, є її розгляд і вивчення як процесу спілкування, пізнання закономірностей спілкування під час розслідування та розроблення на цій основі рекомендацій щодо організації й тактики проведення слідчих дій, визначення законності, науковості та етичності засобів і методів діяльності, запропонованих для впровадження в практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахін В. П. Узагальнення і навчання правоохоронців на типових помилках при розслідуванні злочинів сексуальних маніяків / В. П. Бахін, Н. С. Карпов, О. В. Александренко // Криміналістичний вісник. – 2009. – № 1 (11). – С. 119–123.
2. Коновалова В. О. Проблеми логіки і психології у слідчій тактиці / В. О. Коновалова. – Х. : Вид-во ХДУ, 1965. – 140 с.
3. Макаренко Є. І. Використання в розслідуванні злочинів нетрадиційних методів і знань природознавчих наук / Є. І. Макаренко, Г. В. Лиховицька // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2 (33). – С. 246–255.
4. Мотлях О. І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування : [моногр.] / О. І. Мотлях. – К. : Освіта України, 2012. – 394 с.
5. Усанов И. В. Проблемы раскрытия и расследования серийных убийств на сексуальной почве / И. В. Усанов. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 168 с.
6. Матюшкова Т. П. Психічне насильство при вчиненні статевих злочинів: психологічні та криміналістичні аспекти встановлення факту його застосування Т. П. Матюшкова, А. І. Тимошенко // Криміналістичний вісник. – 2014. – № 1 (21). – С. 89–94.